४

246sk04

संज्ञाप्रकरणम्-३

प्रस्तावना

पूर्वस्मिन् पाठे समेषां वर्णानाम् उच्चारणस्थानि आभ्यन्तरप्रयत्नाः बाह्यप्रयत्नाः च आलोचिताः। एतेषाम् उपयोगेन एकस्य वर्णस्य अपरः वर्णः सवर्णः कथं भवतीत्यपि दृष्टम्। तत्रैव एकः वर्णः स्वसवर्णस्य ग्रहणं कदा करोतीति पठितम्। तपरकरणस्य अर्थः तात्पर्यं च अधीतम्। किञ्च व्याकरणे कथम् शब्दमादाय कार्यं भवतीति विमृष्टम्। बहुषु सूत्रेण तदन्तविधिः तदादिविधिश्च भवतः। अतः स विषयः पूर्वपाठे आलोचितः एव।

अधुना अस्मिन् पाठे वृद्धिः गुणः धातुः अवसानम् संहिता संयोगः लघु गुरु अपृक्तः पदम् टि उपधा निपाताः उपसर्गाः गतिः अव्ययम् नदी घि इति एताः अत्यन्तम् मुख्याः, पाणिनीयव्याकरणे मुहुर्मुहुः प्रयुक्ताः काश्चन संज्ञाः आलोच्यन्ते। अयं पाठः मुख्यः भवति। अस्य ज्ञानं सम्पाद्य अग्रिमपाठाः पठनीयाः। अस्य ज्ञानम् अस्ति चेत् अग्रे यत्र तत्र प्रयुक्ताः अत्रत्याः संज्ञाः उपयोगाय भवेयुः। अतः मनोनिवेशेन अस्य अध्ययनम् अत्यन्तम् व्युत्पत्तिवर्धकम् भवेद्।

व्याकरणशास्त्रं सोपानक्रमेण पठनीयम्। अन्यत्र कथापुस्तकेषु या कापि कथा पठितुं शक्या। व्याकरणे तु न तथा। पूर्वाध्यायानां ज्ञानं समासाद्य अग्रिमपाठाः पठनीयाः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- पाणिनिव्याकरणे प्रयुक्ताः नितान्तम् मुख्याः गुणादिसंज्ञाः ज्ञास्यति।
- अन्यत्र व्याकरणशास्त्रे प्रयुक्तानाम् एतासां सञ्ज्ञानां ज्ञानेन तत्र अध्ययने समर्थो भवेत्।
- सूत्रस्यार्थम् कर्तुम् प्रभवेत्।
- अनुवृत्तिम् कर्तुम् प्रभवेत्।
- वेदे काव्यशास्त्रे च छन्दसि छन्दोनिर्णयाय लघुगुरुवर्णान् चिनुयात्।

[४.१] वृद्धिरादैच्॥ (१.१.१)

सूत्रार्थः - आ ऐ औ एषां वृद्धिः इति संज्ञा भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अष्टाध्याय्याम् प्रथमं सूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयम् अस्ति। वृद्धिः आत् ऐच् इति सूत्रगतपदच्छेदः। संज्ञाप्रकरणे इदं सूत्रम्। अतः संज्ञा इति पदं लभ्यते। वृद्धिः इति संज्ञा। आत् एच् च संज्ञिनः। आत् इत्यस्य दीर्घः आकारः इत्यर्थः। ऐच् इति प्रत्याहारः। ऐ औ इति तस्य अर्थः। सूत्रस्यार्थः भवति - आ ऐ औ इत्येषां वृद्धिः संज्ञा भवति इति। अत्र संज्ञा अपि शब्दः। संज्ञी अपि शब्दः एव। अतः वृद्धिः इति शब्दसंज्ञा।

[४.२] अदेङ् गुणः॥ (१.१.२)

सूत्रार्थः - अ ए ओ एषां गुणः इति संज्ञा भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अष्टाध्याय्याम् द्वितीयं सूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि। अत् एङ् गुणः इति सूत्रगतपदच्छेदः। संज्ञाप्रकरणे इदं सूत्रम्। अतः संज्ञा इति पदं लभ्यते। गुणः इति संज्ञा। अत् एङ् च संज्ञिनः। अत् इत्यस्य ह्रस्वः अवर्णः इत्यर्थः। एङ् इति प्रत्याहारः। ए ओ इति तस्य अर्थः। सूत्रस्यार्थः भवति - अ ए ओ इत्येषां गुणः संज्ञा भवति इति। अत्र संज्ञा अपि शब्दः। संज्ञी अपि शब्दः एव। अतः गुणः इति शब्दसंज्ञा।

[४.३] भूवादयो धातवः॥ (१.३.१)

सूत्रार्थः - क्रियावाचकाः धातुपाठे पठिताः भू इत्यादयः शब्दाः धातुसंज्ञाः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। द्विपदात्मकमिदं सूत्रम्। भूवादयः धातवः इति सूत्रगतपदच्छेदः। भूः च वाः च भूवौ। आदिः च आदिः च आदी। भूवौ आदी येषां ते भूवादयः इति बहुव्रीहिसमासः। अत्र धातुः हि संज्ञा। भू वा इत्यादयः पाणिनीयधातुपाठे पठिताः शब्दाः हि संज्ञिनः सन्ति। धातूनां सामान्यः अर्थः भवति क्रिया इति। यथा गमनम् क्षेपणम् चिन्तनम् इति एताः क्रियाः। पाणिनिना धातुपाठनामके स्वकीये ग्रन्थे क्रियावाचकाः एते शब्दाः संगृहीताः। तेषामेव प्रकृतसूत्रेणानेन धातुसंज्ञा विधीयते। सूत्रस्यार्थः भवति - क्रियावाचकाः धातुपाठे पठिताः भू इत्यादयः शब्दाः धातुसंज्ञाः भवन्ति।

[४.४] सनाद्यन्ता धातवः॥ (३.१.३२)

सूत्रार्थः - सनादयः णिङन्ताः प्रत्ययाः अन्ते येषां ते धातुसंज्ञकाः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। सनाद्यन्ताः धातवः इति सूत्रगतपदच्छेदः। सन् आदिः येषां ते सनादयः इति बहुव्रीहिसमासः। सनादयः अन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः इति बहुव्रीहिसमासः।

सन्-क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-क्यषोऽथाचारक्विब्-णिज्-यङौ तथा।
यगायेयङ्-णिङ् चेति द्वादशाऽमी सनादयः।।

सन् क्यच् काम्यच् क्यङ् क्यष् आचारक्विप् णिच् यङ् यक् आय ईयङ् णिङ् इति एषाम् आदिः सन् अस्ति। अतः एते सनादयः। एते यस्य अन्ते भवन्ति स सनाद्यन्तः भवति। यथा कमेर्णिङ् इति सूत्रेण कम्-धातुतः णिङ् प्रत्ययः विधीयते। तदा कम्+णिङ् इति जाते प्रक्रियया कामि इति शब्दः निष्पद्यते।

अस्य अन्ते णिङ् अस्ति। अतः अयं सनाद्यन्तः शब्दः। तस्य अनेन सूत्रेण धातुः इति संज्ञा विधीयते। सनादयः णिङन्ताः प्रत्ययाः अन्ते येषां ते धातुसंज्ञकाः भवन्तीति सूत्रस्यास्यार्थः।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. वृद्धिसंज्ञकाः के।

२. गुणसंज्ञकाः के।

३. धातुपाठे पठितानाम् धातूनां धातुसंज्ञा केन सूत्रेण।

४. सनादिप्रत्यययोगेन निष्पन्नानाम् धातुसंज्ञा केन सूत्रेण।

५. अदेङ् गुणः इति सूत्रस्य प्रकारः कः।

१) संज्ञा २) परिभाषा ३) विधिः ४) अधिकारः

६. अयं वर्णः गुणः।

१) आ २) ए ३) ऐ ४) इ

७. अयं वर्णः न वृद्धिः।

१) ए २) ऐ ३) औ ४) आ

८. धातोः वाच्यार्थः कः।

१) क्रिया २) गुणः ३) वृद्धिः ४) सनादि

[४.५] विरामोऽवसानम्॥ (१.४.११०)

सूत्रार्थः - वर्णानाम् उच्चारणाभावः अवसानसंज्ञकः भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयमस्ति। विरामः अवसानम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। विरामः इति संज्ञिपरम् पदम्। अवसानम् इति संज्ञा। विरम्यते अस्मिन्निति विरामः। विरमणं विरामः। अर्थात् विरमणक्रिया। प्रकृते च विरामः इत्यस्य उच्चारणाभावः इत्यर्थः। व्याकरणप्रकरणस्य प्रस्तावात् उच्चारणं च वर्णानामेव। अतः वर्णानाम् उच्चारणाभावः अवसानसंज्ञकः भवतीति सूत्रार्थः। रामशब्दस्य रूपसाधनप्रक्रियायाम् रामर् इति स्थितिः भवति। तत्र रामर् इति अन्तिमरेफात् परम् कस्यापि वर्णस्य उच्चारणं नास्ति, उच्चारणाभावः अस्ति। अयमभावः एव विरामः। अतः अयम् अभावः अवसानसंज्ञकः भवति।

[**व्युत्पत्तिः** - विरामः इति **संज्ञिपरम्** पदम्। अस्य वाक्यस्य कः अर्थः। संज्ञी परः यस्य स संज्ञिपरः। अर्थात् विरामः इति शब्दः संज्ञिवाचकः। विरामशब्दस्य अर्थः संज्ञी, यस्य संज्ञा अस्ति सः।

एवमेव अन्यत्रापि संज्ञापरम् पदम्, विधेयपरम् पदम्, उद्देशपरम् परम् इति विपुलप्रयोगः भवति शास्त्रेषु। तदा तत्र तत्र तेषाम् अर्थाः ज्ञेयाः।)

[४.६] परः सन्निकर्षः संहिता॥ (१.४.१०९)

सूत्रार्थः - द्वयोः वर्णयोः अर्धमात्राधिककालिकव्यवधानाभावात्मकं सामीप्यं संहितासंज्ञं भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। परः सन्निकर्षः संहिता इति त्रीणि पदानि अस्मिन् सूत्रे सन्ति। सर्वाणि अपि प्रथमान्तानि। तत्र परः सन्निकर्षः इति पदद्वयं संज्ञिपरं संहिता इति संज्ञापदम्। परः इत्यस्य अतिशयितः इत्यर्थः। सन्निकर्षः इत्यस्य सन्निधिः सामीप्यम् वा अर्थः। संहिता इति अर्थस्य संज्ञा न तु वर्णस्य वर्णसमुदास्य वा। द्वयोः वर्णयोः मध्ये विद्यमानस्य अत्यन्तसामीप्यरूपसम्बन्धस्य इयं संज्ञा। सूत्रार्थः - द्वयोः वर्णयोः परः अतिशयितः सन्निकर्षः सन्निधिः सामीप्यं संहितासंज्ञं भवति। द्वयोः वर्णयोः मध्ये व्यवधानं कालकृतं भवति। अर्थात् एकस्य वर्णस्य उच्चारणानन्तरम् किञ्चित् कालानन्तरम् अपरः वर्णः उच्चार्यते। वर्णयोः मध्ये न्यूनतः अर्धमात्रिकमेव उच्चारणकालिकं व्यवधानं सम्भवति, न तु ततोऽपि न्यूनम्। अतः ययोः द्वयोः वर्णयोः मध्ये अर्धमात्राकालिकव्यवधानं यदि भवति तर्हि तयोः वर्णयोः मध्ये परः सन्निकर्षः अर्थात् अतिशयसामीप्यं भवति। अतः स सन्निकर्षः संहिता इत्युच्यते। संहिता च द्वयोः स्वरयोः, द्वयोः व्यञ्जनयोः, स्वरव्यञ्जनयोः अपि सम्भवति।

उदाहरणम् - सुद्ध्युपास्यः इत्यत्र उदाहरणे सुधी उपास्यः इति समासः। समासः भवति चेत् द्वयोः समस्यमानयोः पदयोः मध्ये परम् अर्थात् अतिशयितं सान्निध्यम् अनिवार्यम्। अतः ईकारस्य उकारेण अर्धमात्राकालिकं व्यवधानम् आयाति, न तु ततः अधिकम्। इदं सामीप्यमेव संहिता इति उच्यते। तदा संहितायाः विषयो भवति। किञ्च इको यणचि इति सूत्रेण संहिताकार्यं फलति।

[४.७] हलोऽनन्तराः संयोगः॥ (१.१.७)

सूत्रार्थः - अज्भिः अव्यवहिताः हलः संयोगसंज्ञाः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। इदम् पदत्रयात्मकम्। हलः अनन्तराः संयोगः इति सूत्रगतपदच्छेदः। हलः इति 'हल्' इति शब्दस्य प्रथमाबहुवचनम्। 'अन्तर'शब्दस्य व्यवधानम् अर्थः। अविद्यमानम् अन्तरं व्यवधानं येषाम् हलाम् ते अनन्तराः इति नञ्-बहुव्रीहिसमासः। द्वयोः हलोः मध्ये व्यवधानं कस्य भवितुम् सम्भवति। अन्यस्य वर्णस्य। कः सः। अच् अर्थात् स्वरः। द्वयोः व्यञ्जनयोः मध्ये यदि स्वरः स्यात् तर्हि स्वरात्मकम् व्यवधानम् अस्ति इति बोध्यम्। अज्भिः अर्थात् स्वरैः यदि व्यवधानं स्यात् तर्हि हलः अज्भिः व्यवहिताः, यदि न स्यात् तर्हि अव्यवहिताः। एवम् सूत्रार्थो भवति - अज्भिः अव्यवहिताः हलः संयोगसंज्ञाः भवन्ति। वस्तुतः द्वयोः व्यञ्जनयोः मध्ये स्वरः नास्ति चेत् तयोः द्वयोः व्यञ्जनयोः संयोगः इति संज्ञा भवति। इयम् संज्ञा एकस्य व्यञ्जनस्य न भवति। द्वयोः एव व्यञ्जनयोः संयोगसंज्ञा भवति। एकस्य स्वरस्य अथवा एकाधिकानां स्वराणाम् अथवा स्वरव्यञ्जनयोः संयोगसंज्ञा न भवति।

उदाहरणम् - यथा कृष्णः इति शब्दः। अस्मिन् शब्दे ष् ण् इति अनयोः वर्णयोः मध्ये कोऽपि स्वरः नास्ति। अतः ष्+ण् इति अनयोः अर्थात् 'ष्ण्' इति समुदायस्य संयोगः इति संज्ञा भवति। लक्ष्मणः इत्यत्र क्+ष्+म् इति त्रीणि व्यञ्जनानि व्यवधानरहितानि। परन्तु क्ष्म् इति वर्णत्रयात्मकस्य समुदायस्य संयोगः इति संज्ञा न भवति। तत्र क्ष् इत्यस्य संयोगसंज्ञा भवति। ष्म् इत्यस्यापि संयोगसंज्ञा भवति।

भिन्नप्रकारेण तदेव प्रकट्यते - द्वयोः व्यञ्जनयोः स्वररहितं युग्ममेव संयोगः। यथा कृष्ण इति शब्दे ष्+ण् इति द्वे व्यञ्जने स्तः। तयोः युग्मम् अस्ति। परन्तु तस्मिन् युग्मे स्वरः नास्ति। स्वरः तु पूर्वं वा परं वा अस्ति, न तु मध्ये। अतः ष्ण् इति संयोगः।

[४.८] ह्रस्वं लघु॥ (१.४.१०)

सूत्रार्थः - ह्रस्वस्वरस्य लघुसंज्ञा भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। ह्रस्वस्वरस्य लघुसंज्ञा भवति। ह्रस्वम् इति संज्ञापरम्। लघु इति संज्ञिपरं पदम्। उदाहरणादिकं दीर्घं च इति सूत्रे अधः प्रदास्यते।

[४.९] संयोगे गुरु॥ (१.४.११)

सूत्रार्थः - संयोगात् पूर्ववर्ती ह्रस्वस्वरः गुरुसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। ह्रस्वं लघु इति सूत्रात् ह्रस्वम् इति प्रथमान्तम् पदमनुवर्तते। यदि संयोगात् पूर्वम् ह्रस्वस्वरः स्यात् तर्हि तस्य गुरुसंज्ञा भवति। उदाहरणादिकं दीर्घं च इति सूत्रे अधः प्रदास्यते।

[४.१०] दीर्घं च॥ (१.४.१२)

सूत्रार्थः - दीर्घस्वरः गुरुसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। संयोगे गुरु इति सूत्रात् गुरु इति संज्ञापदमनुवर्तते। दीर्घस्वरस्य गुरुसंज्ञा भवति इति सूत्रार्थः।

ह्रस्वं लघु। संयोगे गुरु। दीर्घं च। इति त्रयाणाम् सूत्राणां सार इत्थम् - दीर्घस्वरस्य गुरु इति संज्ञा भवति। यदि ह्रस्वस्वरात् परं संयोगः अस्ति तर्हि तस्य ह्रस्वस्य अपि गुरु इति संज्ञा भवति। यदि ह्रस्वस्वरात् परं संयोगः नास्ति तर्हि ह्रस्वस्य लघु इति संज्ञा भवति।

लघुनः प्रकटनाय U, गुरुणः प्रकटनाय – इदं चिह्नं व्यवह्रियते।

उदाहरणम् - भद्रकाल्यै नमः। इति मन्त्रे भ् अ द् र् अ क् आ ल् य् ऐ न् अ म् अ : इति क्रमेण वर्णाः सन्ति। तत्र आ ऐ इति दीर्घौ स्तः। तयोः गुरुसंज्ञा भवति। द्+र् इति संयोगः अस्ति, तस्मात् पूर्वम् ह्रस्वः अकारः अस्ति। अस्य अकारस्य संयोगे गुरु इति सूत्रेण गुरुसंज्ञा भवति। ककारात् पूर्वं यः अकारः तस्य ह्रस्वं लघु इति सूत्रेण लघुसंज्ञा भवति। यतोहि तस्मात् परं संयोगः नास्ति। नकारात् परवर्ती यः ह्रस्वः अकारः तस्यापि ह्रस्वं लघु इति सूत्रेण लघुसंज्ञा भवति, यतोहि तस्मात् परं संयोगः नास्ति।

भद्रकाल्यै नमः इति उदाहरणे लघुगुरुचिह्नानि प्रदर्श्यन्ते।

भ् अ द् र् अ क् आ ल् य् ऐ न् अ म् अ :

– U – – U –

अधः पट्टिकायाम् चिह्नद्वारा लघुगुरुवर्णाः प्रदर्शिताः। तत्र हृदयकमलमध्ये राजितं निर्विकल्पम् इति काव्यपङ्क्तिः अस्ति।

हृ द य	क म ल	म ध्ये रा	जि तं निर्	वि क ल्पम्
U U U	U U U	– – –	U – –	U – –

पाठगतप्रश्नाः-२

९. अवसानसंज्ञा कस्य।

१०. संहिता का।

११. द्वयोः स्वरयोः संहिता भवति वा न वा।

१२. संयोगे कति वर्णाः भवन्ति।

१३. द्वयोः स्वरयोः संयोगः भवति वा न वा।

१४. नमो नारायणाय इति मन्त्रे कः लघुवर्णः। कश्च गुरुवर्णः।

१५. संयोगे परे सति ह्रस्वस्य का संज्ञा भवति।

१६. विरामोऽवसानम् इति सूत्रेण का संज्ञा भवति।

१) विरामः २) अवसानम् ३) उच्चारणाभावः ४) संहिता

१७. संहिता कयोः।

१) स्वरयोः २) व्यञ्जनयोः ३) स्वरव्यञ्जयोः ४) त्रयाणामपि

१८. संयोगः कयोः।

१) स्वरयोः २) व्यञ्जनयोः ३) स्वरव्यञ्जयोः ४) त्रयाणामपि

१९. संयोगे किमस्ति।

१) अच्-द्वयम् २) हल्-द्वयम् ३) एकः अच् एकः हल् ४) हल्-त्रयम्

२०. वन्द्य इति शब्दे संयोगः कः।

१) न्+द् २) द्+य् ३) न्+द्+य् ४) न्+द् , द्+य्

२१. गोविन्दम् वन्दे इति उदाहरणे कति गुरुस्वराः, कति लघुस्वराः।

१) गुरु-४, लघु-१ २) गुरु-३, लघु-२ ३) गुरु-५, लघु-० ४) गुरु-२, लघु-३

२२. क) संयोगः अस्ति चेत् संहिता अस्ति एव।

ख) संहिता अस्ति चेत् संयोगः अस्ति एव।

अनयोः कथनयोः विषये युक्तम् युग्मं चिनुत।

१) (क) सत्यम् (ख) असत्यम्   २) (क) सत्यम् (ख) सत्यम्

३) (क) असत्यम् (ख) सत्यम्   ४) (क) असत्यम् (ख) असत्यम्

[४.११] अपृक्त एकाल् प्रत्ययः॥ (१.२.४१)

सूत्रार्थः - एकाल् प्रत्ययः अपृक्तसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। अपृक्तः एकाल् प्रत्ययः इति सूत्रगतपदच्छेदः। अपृक्तः इति संज्ञापदम्। एकाल् प्रत्ययः इति संज्ञिपरम्। अस्मिन् सूत्रे एक इति शब्दस्य असहायः एकाकी इत्यर्थः। एकः अल् एकाल् इति कर्मधारयसमासः। एकाल् प्रत्ययः अपृक्तसंज्ञः भवतीति सूत्रार्थः। अर्थात् यस्य प्रत्ययस्य एकः एव वर्णः अस्ति स प्रत्ययः अपृक्तसंज्ञकः भवति।

उदाहरणम् - यथा धातोः शप् इति प्रत्ययः विधीयते। शप् इत्यत्र शकारः पकारः इत्संज्ञकौ। तयोः लोपः भवति। केवलम् अ इत्येव अवशिष्यते। अयम् 'अ' इति प्रत्ययः अपृक्तसंज्ञकः भवति।

[४.१२] सुप्तिङन्तं पदम्॥ (१.४.१४)

सूत्रार्थः - सुबन्तं तिङन्तं च शब्दस्वरूपम् पदसंज्ञं स्यात्।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। सुप्तिङन्तम् पदम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। सुप् च तिङ् च सुप्तिङौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। सुप्तिङौ अन्ते यस्य शब्दस्वरूपस्य तत् सुप्तिङन्तम्। **द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते**। इति नियमः। अर्थात् द्वन्द्वसमासस्य अन्ते विद्यमानम् द्वन्द्वसमासस्य अनङ्गभूतम् पदम् द्वन्द्वसमासे विद्यमानैः पदैः प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते, अन्वेति इति। अन्ते इति पदं द्वन्द्वसमासस्य अवयवः नास्ति, किन्तु द्वन्द्वसमासस्य अन्ते अस्ति। अतः तस्य सुप् इति तिङ् इति द्वाभ्याम् पदाभ्याम् अभिसम्बन्धः अर्थात् अन्वयः भवति। अतः सूत्रार्थः भवति - सुबन्तं तिङन्तं च शब्दस्वरूपम् पदसंज्ञं स्यात्। सुप् इत्यस्यार्थः केवलम् सुप् इति सप्तमीबहुवचनस्य प्रत्ययमात्रम् न। अत्र सुप् इत्युक्ते सु औ जस् ... सुप् इति एषु सुप्रत्ययस्य सुप्-प्रत्ययस्थेन पकारेण प्रत्याहारः। तेन सुबादीनाम् एकविंशतेः प्रत्ययानां बोधः। तिङ् इत्युक्ते तिप् तस् झि ... इट् वहि महिङ् इति एषु तिपः ति इत्यस्य महिङ् इत्यस्य ङकारेण प्रत्याहारः। तेन तिबादीनाम् अष्टादशानां प्रत्ययानां बोधः।

यत् शब्दस्वरूपम् उद्दिश्य सुप् विधीयते तत् शब्दस्वरूपम् आदि यस्य समुदायस्य किञ्च स सुप् प्रत्ययः अन्ते यस्य समुदायस्य, तस्य पदसंज्ञा भवति। **तदादितदन्तस्य पदसंज्ञा** इति प्रचारः। अर्थात् उद्दिष्टशब्दस्वरूपादिः प्रत्ययान्तः यः समुदायः तस्य पदसंज्ञा भवति। न केवलं प्रकृतेः न वा केवलं प्रत्ययस्य पदसंज्ञा भवति।

उदाहरणम् - सुबन्तम् - रामः इति समुदायः पदसंज्ञकः। अत्र राम इति मूलशब्दः, ततः परं सु इति प्रत्ययः। रामः इति समुदायस्य अन्ते सुप्रत्ययः अस्ति। अतः समुदायः सुबन्तः। अतः समुदायस्य पदसंज्ञा फलति।

तिङन्तम् - पठति इत्यत्र पठ् अ ति इति स्थितिः। तत्र वस्तुतः धातुः+शप्+तिप् प्रकृतिप्रत्यययादिकम्। पठ् इति धातुम् उद्दिश्य तिप् इति प्रत्ययः विहितः। स धातुः आदिः यस्य (पठ्+अ+ति) समुदायस्य, तिप् च अन्ते यस्य समुदायस्य तत्समुदायस्य (पठ्+अ+ति) पदसंज्ञा भवति।

[४.१३] अचोऽन्त्यादि टि॥ (१.१.६४)

सूत्रार्थः - अचां मध्ये यः अन्त्यः, स आदिः यस्य तत् टिसंज्ञं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। अचः अन्त्यादि टि इति सूत्रगतपदच्छेदः। अचः इति षष्ठ्यन्तम् पदम्। अत्र निर्धारणे षष्ठी। अतः अर्थः भवति - अचां मध्ये इति। अन्ते भवः अन्त्यः। अन्त्यः आदिः यस्य तत् अन्त्यादि। अचां मध्ये यः अन्त्यः, स आदिः यस्य तत् टिसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थः। अर्थात् कस्मिन्नपि शब्दे यावन्तः अचः सन्ति, तेषु यः अन्तिमः अच् स ग्राह्यः। अयम् अन्तिमः अच् शब्दस्यापि अन्ते अस्तु इति आग्रहः नास्ति। अस्माद् अन्तिमाद् अचः शब्दस्य अन्तपर्यन्तम् यच्च यावच्च भवति तत् अच्-सहितं टिसंज्ञं भवति।

उदाहरणम् - रामाद् इत्यत्र र् आ म् आ द् इति क्रमशः वर्णाः सन्ति। अस्मिन् शब्दे द्वौ अचौ स्तः। तयोः मध्ये अन्त्यः अच् भवति मकारात् परवर्ती आकारः। तम् आकारम् आदाय ततः परम् अन्तपर्यन्तम् यद् वर्तेते यावच्च वर्तते तत्सर्वम् टिसंज्ञं भवति। यथा अत्र 'आद्' इति समुदायस्य टि संज्ञा भवति।

नाम इति शब्दे न् आ म् अ इति क्रमशः वर्णाः सन्ति। तत्र आ अ इति द्वौ अचौ स्तः। तयोः मध्ये मकारात् परवर्ती अकारः एव अन्त्यः अच् अस्ति। तम् अकारम् आदाय शब्दस्य अन्तपर्यन्तं यदस्ति तत्सर्वम् टिसंज्ञं भवति। परन्तु अत्र अकारः शब्दस्यापि अन्त्यः अस्ति, ततः परं कोऽपि वर्णः नास्ति। तस्मात् केवलम् 'अ'कारस्य एव टि संज्ञा भवति।

[४.१४] अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा॥ (१.१.६५)

सूत्रार्थः - अन्त्यात् अलः अव्यहितपूर्वः वर्णः उपधासंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। अलः अन्त्यात् पूर्वः उपधा इति सूत्रगतपदच्छेदः। अलः इति पञ्चम्यन्तम् पदम्। अन्ते भवः अन्त्यः। अन्त्यात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। पूर्वः इति प्रथमान्तम् पदम्। उपधा इति प्रथमान्तम् संज्ञापदम्। अल् इति वर्णपर्यायः। अर्थात् अल् इत्युक्ते सर्वे वर्णाः बोद्धव्याः। अलः अन्त्याद् इति द्वयोः पदयोः सामानाधिकरण्यम्। अर्थात् द्वयोः पदयोः विभक्तिः समाना। अत एव अन्त्याद् इति अलः इत्यस्य विशेषणम्। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - अन्त्यात् अलः पूर्वः अव्यहितः अल् उपधासंज्ञः भवति। उपान्त्यः वर्णः उपधासंज्ञकः भवतीति भावः। अन्त्यः अपि अल् एव न तु अल्-समुदायः। ततः पूर्ववर्ती अपि अल् अर्थात् एकः एव वर्णः न तु वर्णसमुदायः। तस्य उपधासंज्ञा भवति। वर्णसमुदायस्य उपधासंज्ञा न भवति।

उदाहरणम् - रामाद् इत्यत्र र् आ म् आ द् इति क्रमशः वर्णाः सन्ति। तत्र अन्त्यः अल् भवति द्-वर्णः। ततः पूर्वः अल् भवति आ-कारः। तस्य प्रकृतसूत्रेण उपधा इति संज्ञा भवति।

नाम इति शब्दे न् आ म् अ इति क्रमशः वर्णाः सन्ति। तत्र मकारात् परवर्ती अकारः एव अन्त्यः अल् अस्ति। तस्मात् पूर्वः अल् भवति म् इति वर्णः। अस्य उपधा इति संज्ञा प्रकृतसूत्रेण भवति।

पाठगतप्रश्नाः-३

२३. एकाल्-प्रत्ययस्य का संज्ञा।

२४. पदम् किम्।

२५. द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते इति वचनस्य कः अर्थः।

२६. पदं कतिविधम्। किं तद्।

२७. रामाणाम् इति पदे टि किम्।

२८. रामस्य इति पदे उपधा का।

२९. एकाल्-प्रत्ययस्य का संज्ञा।

१) अपृक्तः २) उपधा ३) टि ४) पदम्

३०. सुबन्तस्य का संज्ञा।

१) अपृक्तः २) उपधा ३) टि ४) पदम्

३१. भद्रकाल्यै इति शब्दे यकारस्य का संज्ञा।

१) अपृक्तः २) उपधा ३) टि ४) पदम्

३२. केन्द्रम् इत्यत्र टि किम्, उपधा च का।

१) टि-अम् , उपधा-म् २) टि-म् , उपधा-अ

३) टि-अम् , उपधा-अ ४) टि-अम् , उपधा-र्

[४.१५] प्राग्रीश्वरान्निपाताः॥ (१.४.५६)

सूत्रार्थः - प्राग्रीश्वरान्निपाताः इति सूत्रात् प्रभृति अधिरीश्वरे इति सूत्रात् प्राक् मध्यपातिनां निपातसंज्ञा भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं अधिकारसूत्रम्। अयं संज्ञाधिकारः। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। प्राक् रीश्वरात् निपाताः इति सूत्रगतपदच्छेदः। अधिरीश्वरे (१.४.९७) इति सूत्रस्य एकदेशः भवति रीश्वर इति शब्दः। प्राग्रीश्वरान्निपाताः इति सूत्रात् प्रभृति अधिरीश्वरे इति सूत्रात् प्राक् मध्यपातिनां निपातसंज्ञा भवति इति सूत्रार्थः। अधिरीश्वरे इति सूत्रात् प्राक् निपातपदमनुवर्तते इत्यर्थः।

[४.१६] चादयोऽसत्त्वे॥ (१.४.५७)

सूत्रार्थः - चादिगणे पठिताः अद्रव्यवाचकाः शब्दाः निपातसंज्ञाः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। चादयः असत्त्वे इति सूत्रगतपदच्छेदः। चः आदिः येषां ते चादयः। पाणिनीयगणपाठे चादिगणः विद्यते। तस्मिन् गणे पठिताः शब्दाः चादयः भवन्ति। न सत्त्वम् असत्त्वम्। अद्रव्यम् इत्यर्थः। सत्त्वं द्रव्यम् भवति। यथा मृद् मरुद् जलम् वह्निः इत्यादिकं द्रव्यम्। संख्या गुणाः क्रिया इत्यादिकं न द्रव्यम्। प्राग्रीश्वरान्निपाताः (१.४.५६) इति सूत्रात् निपाताः इति अधिकारात् लब्धम् पदम्। तच्च संज्ञापदम्। चादिगणे पठिताः शब्दाः यदि द्रव्यवाचकाः न स्युः तर्हि तेषाम् निपातसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः। यदि कस्यचित् जनस्य घटस्य पशोः वा नाम 'च' इत्यादिकं न स्यात् तर्हि चादीनां निपातसंज्ञा भवतीति तात्पर्यार्थः। चादिगणे पशु इति शब्दः, सम्यक् इति तदर्थः। यदा गजः पशुः इति गजवाचकरूपेण पशुशब्दस्य व्यवहारः भवति तदा तत्र पशुशब्दस्य निपातसंज्ञा न भवति। परन्तु यदि पशु गजः इति प्रयोगः स्यात् तदा पशु शब्दस्य निपातसंज्ञा भवति। किञ्च सम्यक् गजः इति तस्य अर्थो भवति।

[४.१७] प्रादयः॥ (१.४.५८)

सूत्रार्थः - प्रादिगणे पठिताः अद्रव्यवाचकाः शब्दाः निपातसंज्ञाः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् प्रादयः इति एकमेव पदमस्ति। प्र आदिः येषां ते प्रादयः। पाणिनीयगणपाठे प्रादिगणः विद्यते। तस्मिन् गणे पठिताः शब्दाः प्रादयः भवन्ति। चादयोऽसत्त्वे (१.४.५७) इति सूत्रात् असत्त्वे इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। न सत्त्वम् असत्त्वम्। अद्रव्यम् इत्यर्थः। सत्त्वं द्रव्यम् भवति। यथा मृद् मरुद् जलम् वह्निः इत्यादिकं द्रव्यम्। संख्या गुणाः क्रिया इत्यादिकं न द्रव्यम्। प्राग्रीश्वरान्निपाताः (१.४.५६) इति सूत्रात् निपाताः इति अधिकारात् लब्धम् पदम्। तच्च संज्ञापदम्। प्रादिगणे पठिताः शब्दाः यदि द्रव्यवाचकाः न स्युः तर्हि तेषाम् निपातसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः। यदि कस्यचित् जनस्य घटस्य पशोः वा नाम 'अनु' इत्यादिकं न स्यात् तर्हि प्रादीनां निपातसंज्ञा भवतीति तात्पर्यार्थः। प्रादिगणे अनु इति शब्दः, पश्चाद् इति तदर्थः। यदा गजस्य नाम अनुः इति गजवाचकरूपेण अनुशब्दस्य व्यवहारः भवति तदा तत्र अनुशब्दस्य निपातसंज्ञा न भवति।

प्रादयः - प्र। परा। अप। सम्। अनु। अव। निस्। निर्। दुस्। दुर्। वि। आङ्। नि। अधि। अपि। अति। सु। उत्। अभि। प्रति। परि। उप।

[४.१८] उपसर्गाः क्रियायोगे॥ (१.४.५९)

सूत्रार्थः - क्रियया अन्वितार्थाः प्रादयः उपसर्गसंज्ञाः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् उपसर्गाः क्रियायोगे इति द्वे पदे स्तः। प्रादयः (१.४.५८) इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। उपसर्गाः इति संज्ञापदम्। क्रियया योगः क्रियायोगः इति तृतीयातत्पुरुषसमासः। तस्मिन् क्रियायोगे इति। क्रियया सह अन्वये सति इति तदर्थः। प्राग्रीश्वरान्निपाताः (१.४.५६) इति सूत्रात् निपाताः इति अधिकारात् लब्धम् पदम्। तदपि संज्ञापदम्। क्रियया अन्वितार्थाः प्रादयः उपसर्गसंज्ञाः भवन्तीति सूत्रार्थः। यस्य धातोः अर्थेन प्रादीनाम् अर्थस्य अन्वयः भवति, तं धातुं प्रति प्रादीनाम् उपसर्गसंज्ञा, नान्यं प्रति इति तात्पर्यम्। निपातसंज्ञा चापि भवति।

उदाहरणम् - राममनुगच्छति लक्ष्मणः इति उदाहरणे रामम् अनु लक्ष्मणः गच्छति इति यदि अर्थः तर्हि अनु इति प्रादेः गमिधातुवाच्यायाम् गमनक्रियायाम् अन्वयः नास्ति। अतः न उपसर्गसंज्ञा। परन्तु यदि अनुगच्छति लक्ष्मणः रामम् इति यदि तात्पर्यम् तदा अनु इति प्रादेः गमिधातुवाच्यायाम् गमनक्रियायाम् अन्वयः अस्ति। अतः तदा अनु इत्यस्य गमिधातुं प्रति उपसर्गसंज्ञा भवत्येव।

[४.१९] गतिश्च॥ (१.४.६०)

सूत्रार्थः - क्रियया अन्वितार्थाः प्रादयः गतिसंज्ञाः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। गतिः च इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रादयः (१.४.५८) इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। उपसर्गाः क्रियायोगे (१.४.५९) इति सूत्रात् क्रियायोगे इति पदमनुवर्तते। प्राग्रीश्वरान्निपाताः (१.४.५६) इति सूत्रात् निपाताः इति अधिकारात् लब्धम् पदम्। तदपि संज्ञापदम्। क्रियया अन्वितार्थाः प्रादयः गतिसंज्ञाः भवन्तीति सूत्रार्थः। यस्य धातोः अर्थेन प्रादीनाम् अर्थस्य अन्वयः भवति, तं धातुं प्रति प्रादीनाम् गतिसंज्ञा, नान्यं प्रति इति तात्पर्यम्। निपातसंज्ञा चापि भवति।

अष्टाध्याय्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे गतिसंज्ञाविधायकानि विंशतिः सूत्राणि विद्यन्ते।

[४.२०] स्वरादिनिपातमव्ययम्॥ (१.१.३७)

सूत्रार्थः - स्वरादयः निपाताः च अव्ययसंज्ञाः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। स्वरादिनिपातम् अव्ययम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। स्वर् आदिः येषां ते स्वरादयः। ते च निपाताः च इति स्वरादिनिपातम् इति समाहारद्वन्द्वसमासः। पाणिनीयगणपाठे स्वरादिः कश्चिद् गणः वर्तते। तस्मिन् पठिताः शब्दाः स्वरादयः भवन्ति। सूत्रार्थो भवति - स्वरादयः निपाताः च अव्ययसंज्ञाः भवन्तीति।

पाठगतप्रश्नाः-४

३३. निपाताः के।

३४. चादयोऽसत्त्वे इत्यत्र सत्त्वं किम्।

३५. प्रादयः कति के च।

३६. कस्य उपसर्गसंज्ञा।

३७. गतिसंज्ञा कस्य।

३८. अव्ययसंज्ञा केषाम्।

३९. प्रादिः धातोः प्राक् प्रयुक्तः किन्तु तद्धात्वर्थक्रियया अन्वयः नास्ति चेत् तस्य उपसर्गसंज्ञा भवति न वा।

४०. प्राग्रीश्वरान्निपाताः इति किम्प्रकारकम् सूत्रम्।

१) संज्ञा २) परिभाषा ३) विधिः ४) अधिकारः

४१. पशु गजः। पशुः गजः इति वाक्ययोः प्रथमपशुब्दः कीदृशः, द्वितीयः कीदृशः।

१) प्रथमः-निपातः , द्वितीयः - विशेष्यम्

२) प्रथमः-विशेषणम् , द्वितीयः - अव्ययम्

३) प्रथमः-विशेषणम्, द्वितीयः - निपातः

४) प्रथमः-निपातः , द्वितीयः - अव्ययम्

४२. प्रादयः इति सूत्रेण प्रादीनां का संज्ञा भवति।

१) गतिः २) उपसर्गः ३) निपातः ४) अव्ययम्

४३. क) यः य उपसर्गः स स गतिसंज्ञः भवति एव।

ख) यः यः गतिसंज्ञः स स उपसर्गः भवति एव।

अनयोः कथनयोः विषये युक्तम् युग्मं चिनुत।

१) (क) सत्यम् (ख) असत्यम् २) (क) सत्यम् (ख) सत्यम्

३) (क) असत्यम् (ख) सत्यम् ४) (क) असत्यम् (ख) असत्यम्

४४. क) स्वरादीनां निपातसंज्ञा भवति एव।

ख) निपातानाम् अव्ययसंज्ञा भवति एव।

अनयोः कथनयोः विषये युक्तम् युग्मं चिनुत।

१) (क) सत्यम् (ख) असत्यम् २) (क) सत्यम् (ख) सत्यम्

३) (क) असत्यम् (ख) सत्यम् ४) (क) असत्यम् (ख) असत्यम्

[४.२१] यू स्त्र्याख्यौ नदी॥ (१.४.३)

सूत्रार्थः - ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। तत्र यू इति प्रथमाद्विचनान्तम्, स्त्र्याख्यौ इति प्रथमाद्विवचनान्तम्, नदी इति प्रथमैकवचनान्तम् पदमस्ति। समासः - ई च ऊ च यू इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। स्त्रियाम् आचक्षाते इति स्त्र्याख्यौ। अस्मिन् सूत्रे तदन्तविधिः भवति। यथा - यू इति विशेषणम्। कस्य विशेषणम्। स्त्र्याख्ययोः, अर्थात् स्त्रीलिङ्गिनोः। कौ तौ। व्याकरणं शब्दशास्त्रम्। अतः शब्दशास्त्रस्य प्रस्तावः, विषयः अस्ति। अतः शब्दौ इति पदम् आक्षिप्यते। अधुना यू इति विशेषणम्, शब्दौ इति विशेष्यम्। विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा भवति। अतः तादृशौ शब्दौ अत्र ग्राह्यौ ययोः अन्ते यू स्तः। अर्थात् ईदन्तः - ईकारान्तः शब्दः, ऊदन्तः - ऊकारान्तः च शब्दः ग्राह्यः। तदा सूत्रार्थो भवति - ईदन्तः ऊदन्तः च इति एतौ नित्यस्त्रीलिङ्गिनौ शब्दौ नदीसंज्ञकौ स्तः।

उदाहरणम् - श्रेयसी। नदी। गौरी। वधू।

[४.२२] शेषो घ्यसखि॥ (१.४.७)

सूत्रार्थः - नदीसंज्ञकभिन्नः सखिभिन्नः च इदन्तः उदन्तः घिसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। शेषः घि असखि इति सूत्रस्थेषु पदेषु विद्यमानस्य सन्धेः विच्छेदः। शेषः इति प्रथमान्तं पदम्। घि इति प्रथमान्तं संज्ञापदम्। न सखि असखि इति नञ्तत्पुरुषसमासः। ङिति ह्रस्वश्च इति सूत्रात् ह्रस्वः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। यू स्त्र्याख्यौ नदी इति सूत्रात् यू इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदमनुवर्तते। इः च उः च यू इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। एतावता पदानि लब्धानि - असखि यू ह्रस्वः शेषः घि। अत्र कः शेषः, अवशिष्टः। शेषो घ्यसखि (१.४.७) इति अस्मात् सूत्रात् पूर्वं यू स्त्र्याख्यौ नदी (१.४.३) इति, नेयङुवङ्स्थानावस्त्री (१.४.४) इति, वामि (१.४.५) इति, ङिति ह्रस्वश्च (१.४.६) इति सूत्राणि गतानि। तत्र येषां ह्रस्वानां नदी संज्ञा नाभवत् ते शब्दाः अत्र बोद्धव्याः। किञ्च नदीसंज्ञाभिन्नाः अन्ये इदन्तः ह्रस्वः उदन्तः ह्रस्वः च ग्राह्यः। तत्रापि सखिशब्दः इदन्तः ह्रस्वः, तस्य ग्रहणं न कर्तव्यम्। असखि यू ह्रस्वः शेषः इत्यत्र कः शेषः इति ज्ञातम्। परन्तु कः सः इति चेत् उच्यते - इदम् व्याकरणं शब्दशास्त्रम्। अतः शब्दशास्त्रस्य प्रस्तावः, विषयः अस्ति। अतः शब्दौ इति पदम् आक्षिप्यते। किञ्च असखि ह्रस्वः शेषः यू इति विशेषणम् अस्ति, शब्दौ इति विशेष्यम् अस्ति। अतः तदन्तविधिना तथा सखिभिन्नः शेषः (नदीसंज्ञाभिन्नः) शब्दः ग्राह्यः यस्य अन्ते ह्रस्वः इकारः अस्ति, ह्रस्वः उकारः च अस्ति। तदा सूत्रार्थो भवति - नदीसंज्ञाभिन्नः सखिभिन्नः च इदन्तः उदन्तः च शब्दः घिसंज्ञकः भवति।

उदाहरणम् - हरि। मुनि। कवि। भानु। विष्णु।

[४.२३] इग्यणः सम्प्रसारणम्॥ (१.१.४४)

सूत्रार्थ – यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। इक् यणः सम्प्रसारणम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। इक् इति (१/१) प्रथमैकवचनान्तं पदम्। यणः इति (६/१) षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। सम्प्रसारणम् इति प्रथमान्तं संज्ञापदम्। सूत्रार्थो भवति - यणः स्थाने इक् सम्प्रसारणसंज्ञः भवति। अर्थात् यण् - य व र ल एषां स्थाने इक् - इ उ ऋ ऌ एते विधीयन्ते चेत् तस्य इकः सम्प्रसारणसंज्ञा भवति।

सम्प्रसारणस्य क्षेत्रम् - १) विधिः - कदाचित् उच्यते सम्प्रसारणं कुरु। तदा यणः स्थाने इकः विधानं कर्तव्यम्। यणः स्थाने विहितस्य इकः सम्प्रसारणसंज्ञा भवति। परन्तु यत्र यावता विधानमेव न जातं तत्र कथं सम्प्रसारणं कर्तव्यम् इति। अतः संप्रसारणं कुरु इत्यस्य अर्थः तथा कुरु येन यणः स्थाने इक् स्यात्।

२) अनुवादः - कदाचित् उच्यते यत् सम्प्रसारणम् अस्ति चेत् अन्यत् किमपि कार्यं कुरु इति। अर्थात् यदि यणः स्थाने इक् विहितः अस्ति तर्हि पूर्वरूपादिकं कुरु इति। अत्र सम्प्रसारणस्य विधानं नास्ति। पूर्वतः कृतस्य सम्प्रसारणस्य उपयोगः क्रियते। एवम् विहितस्य व्यवहारः अनुवादः कथ्यते।

[४.२४] यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्॥ (१.४.१३)

सूत्रार्थ – यः प्रत्ययः यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपम् तस्मिन् प्रत्यये अङ्गसंज्ञं भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पञ्च पदानि सन्ति। यस्मात् इति यत्-सर्वनाम्नः पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। प्रत्ययविधिः इति प्रथमान्तं पदम्। तदादि इत्यपि प्रथमान्तं पदम्। प्रत्यये इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अङ्गम् इति प्रथमान्तं संज्ञापदम्। समासः - प्रत्ययस्य विधिः प्रत्ययविधिः इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। तत् (प्रकृतिः) आदिः यस्य (शब्दस्वरूपस्य) तत् तदादि इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। सूत्रार्थो भवति - यः प्रत्ययः यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपम् तस्मिन् अङ्गसंज्ञं भवति।

सूत्रार्थविवरणम् - यस्मात् प्रत्ययविधिः - प्रत्ययाधिकरे यः कोऽपि प्रत्ययः विधीयते तदा काञ्चित् प्रकृतिम् उद्दिश्य विधीयते। किञ्च प्रकृतिवाचकशब्दः पञ्चम्यन्तः भवति। यथा धातोः इति पञ्चम्यन्तं पदमस्ति। तस्मात् परं तिङ् विधीयते। तस्मात् परं शप् इत्यादिप्रत्ययाः विधीयन्ते। ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति अत्र पञ्चमी अस्ति। प्रातिपदिकात् सुप् इत्यादिप्रत्ययाः विधीयन्ते। अतः काचित् प्रकृतिः, किमपि शब्दस्वरूपम् उल्लिख्यते, तस्मात् परं प्रत्ययः विधीयते। एवम् भूधातोः तिङ् विधीयते, तदा भू ति इति स्थितिः भवति। अत्र भू इत्यस्मात् तिप् इति प्रत्ययः विहितः। एतावता 'यस्मात् प्रत्ययविधिः' इति अंशः आलोचितः।

तदादि - तद् आदि यस्य शब्दस्वरूपस्य तत् तदादि इति समासः दृष्टः। किं तद्। यस्मात् प्रत्ययः विहितः तद्। यथा भू इति अस्मात् तिप् प्रत्ययः विहितः। अतः भू इति तद्। तद् भू आदि यस्य, कस्य। भू ति इति स्थितिः अस्ति। किं भू+ति इति समुदायः ग्राह्यः। अतः सूत्रे उक्तम् 'प्रत्यये' इति। अर्थात् यः प्रत्ययः विहितः तस्मिन् प्रत्यये परे सति पूर्ववर्ती अंशः ग्राह्यः। अत्र तिप् इति प्रत्यये परे सति पूर्ववर्ती अंशः भू इति। अतः भू इति अंशस्य अङ्गसंज्ञा फलति।

सूत्रार्थसमन्वयः - 'भू ति' इति स्थिते धातोः शप् प्रत्ययः अपि विधीयते। तदा 'भू अ ति' इति स्थितिः जायते। अधुना 'भू' इति अस्मात् अ(शप्) इत्यपि प्रत्ययः विहितः, 'ति' (तिप्) इत्यपि प्रत्ययः विहितः। तदा अङ्गं किमिति प्रश्नः उदियात्। अत्र अङ्गनिर्णयाय यः प्रत्ययः आश्रीयते तत्प्रत्ययात् पूर्ववर्ती भागः अङ्गम् भवति। यथा 'भू अ ति' इति स्थिते तिप्रत्यये किमङ्गमिति चेत् 'भू अ' इति समुदायः अङ्गम्। अ(शप्) प्रत्यये किमङ्गमिति चेत् 'भू' इति अङ्गम्। ति-प्रत्ययः भू इत्यस्मात् विहितः। तिप्रत्यये परे भू आदि यस्य तत् अङ्गम्। ति-प्रत्यये परे 'भू अ' इति समुदायस्य भू आदि अस्ति। अतः 'भू अ' इति समुदायः अङ्गसंज्ञः भवति।

अङ्गस्य (६.४.१) इति अधिकारसूत्रम्। अयमधिकारः ई च गणः (७.४.९७) इति सूत्रं यावद् व्याप्नोति। अङ्गाधिकारे ५ पादाः सन्ति। अङ्गमाश्रित्य बहूनि कार्याणि भवन्ति। अतः अङ्गसंज्ञा सम्यक् बोद्धव्या।

प्रसिद्धा अधिकाराः

अधः पट्टिकायां केचित् प्रसिद्धाः अधिकाराः प्रदत्ताः सन्ति, न तु सर्वे। व्याकरणस्य छात्रेण एते अधिकाराः सदा धारणीयाः। कः अधिकारः, कुतः आरभ्य कियद्दूरं गच्छति इति विषयस्य ज्ञानं व्याकरणशास्त्रे अतीव उपयोगि अस्ति।

अनुक्र.	अधिकारः	इतः आरभ्य	एतावत् पर्यन्तम्
१	कारके	१.४.२३	१.४.५५
२	समासः	२.१.३	२.२.३८ (पादान्तः)
३	अनभिहिते	२.३.१	२.३.७३ (पादान्तः)
४	प्रत्ययः	३.१.१	५.४.१६० (पादान्तः)
५	परश्च	३.१.२	५.४.१६० (पादान्तः)
६	आद्युदात्तश्च	३.१.३	५.४.१६० (पादान्तः)
७	धातोः	३.१.२२	३.१.९०
८	धातोः	३.१.९१	३.४.११७ (पादान्तः)
९	कृत्	३.१.९३	३.४.११७ (पादान्तः)
१०	कृत्याः	३.१.९५	३.१.१३३
११	भूते	३.२.८४	३.२.१२२
१२	ङ्याप्प्रातिपदिकात्	४.१.१	५.४.१६० (पादान्तः)
१३	स्त्रियाम्	४.१.३	४.१.८१
१४	तद्धिताः	४.१.७६	५.४.१६० (पादान्तः)
१५	संहितायाम्	६.१.७२	६.१.१५८
१६	अङ्गस्य	६.४.१	७.४.९७ (पादान्तः)
१७	पदस्य	८.१.१६	८.३.५४
१८	पदात्	८.१.१७	८.१.६९
१९	पूर्वत्रासिद्धम्	८.२.१	८.४.६८ (पादान्तः)
२०	संहितायाम्	८.२.१०८	८.४.६८ (पादान्तः)

पाठगतप्रश्नाः-५

४५. नदीसंज्ञा कस्य।

४६. हरिशब्दस्य नदी संज्ञा भवति न वा।

४७. यणः स्थाने इक् भवति चेत् तस्य का संज्ञा।

४८. अङ्गसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्।

४९. अङ्गस्य इति अधिकारः कियद्दूरं व्याप्नोति।

५०. प्रत्ययः इति अधिकारः कियद्दूरं व्याप्तः।

५१. अस्य नदी संज्ञा न भवति।

१) हरि २) नदी ३) गौरी ४) वधू

५२. ईदन्तस्य नित्यस्त्रीलिङ्गिनः का संज्ञा।

१) नदी २) घि ३) पदम् ४) टि

५३. क) ऊदन्तस्य नित्यस्त्रीलिङ्गिनः घिसंज्ञा भवति।

ख) उदन्तस्य घिसंज्ञा भवति।

अनयोः कथनयोः विषये युक्तम् युग्मं चिनुत।

१) (क) सत्यम् (ख) असत्यम् २) (क) सत्यम् (ख) सत्यम्

३) (क) असत्यम् (ख) सत्यम् ४) (क) असत्यम् (ख) असत्यम्

५४. अधोलिखितानां केन सह कस्य सम्बन्धः इति युक्तां तालिकां चिनुत।

(क) नदी	(i) रामान् इत्यत्र आन्
(ख) घि	(ii) वधू
(ग) टि	(iii) पठ् अ ति इत्यत्र पठ् अ समुदायः
(घ) अङ्गम्	(iv) कवि

	(क)	**(ख)**	**(ग)**	**(घ)**
१)	(ii)	(iv)	(i)	(iii)
२)	(ii)	(iv)	(iii)	(i)
३)	(iii)	(ii)	(i)	(iv)
४)	(ii)	(iii)	(iv)	(i)

५५. अधोलिखितानां केन सह कस्य सम्बन्धः इति युक्तां तालिकां चिनुत।

(क) धातुः	(i) पदम्
(ख) तिङन्तम्	(ii) अपृक्तः
(ग) दीर्घः अच्	(iii) क्रियावाचकः
(घ) एकाल् प्रत्ययः	(iv) गुरु

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
१)	(iii)	(ii)	(i)	(iv)
२)	(ii)	(i)	(iii)	(iv)

३) (iii) (i) (iv) (ii)

४) (ii) (iii) (iv) (I)

पाठसारः

आ ऐ औ इति वर्णानाम् वृद्धिसंज्ञा भवति। अ ए ओ इति वर्णानाम् गुणसंज्ञा भवति। पाणिनिविरचिते धातुपाठे पठितानां शब्दानाम् धातुसंज्ञा भूवादयो धातव इति सूत्रेण भवति। सनादिप्रत्ययः यस्य अन्ते भवति स सनाद्यन्तः। सनाद्यन्तस्य शब्दस्वरूपस्य धातुसंज्ञा सनाद्यन्ता धातवः इति सूत्रेण भवति।

वर्णानाम् उच्चारणाभावः अवसानसंज्ञकः भवतीति विरामोऽवसानम् इति सूत्रस्यार्थः। द्वयोः वर्णयोः मध्ये न्यूनतः अर्धमात्रातः अधिकं कालिकव्यवधानं यदि न भवति तर्हि तावत् सामीप्यमेव सन्निकर्षः, स एव संहिता इत्युच्यते।

द्वयोः व्यञ्जनयोः स्वररहितं युग्ममेव संयोगः। यथा कृष्ण इति शब्दे ष्+ण् इति द्वे व्यञ्जने स्तः। तयोः युग्मम् अस्ति। परन्तु तस्मिन् युग्मे स्वरः नास्ति। स्वरः तु पूर्वं वा परं वा अस्ति, न तु मध्ये। अतः ष्ण् इति संयोगः।

दीर्घस्वरस्य गुरु इति संज्ञा भवति। यदि ह्रस्वस्वरात् परं संयोगः अस्ति तर्हि ह्रस्वस्य गुरु इति संज्ञा भवति। यदि ह्रस्वस्वरात् परं संयोगः नास्ति तर्हि ह्रस्वस्य लघु इति संज्ञा भवति।

यस्य प्रत्ययस्य एकः एव वर्णः अस्ति स प्रत्ययः अपृक्तसंज्ञकः भवति।

यत् शब्दस्वरूपम् उद्दिश्य सुप् विधीयते तत् शब्दस्वरूपम् आदि यस्य समुदायस्य किञ्च स सुप् प्रत्ययः अन्ते यस्य समुदायस्य, तस्य पदसंज्ञा भवति। अर्थात् शब्दस्वरूपादिः प्रत्ययान्तः यः समुदायः तस्य पदसंज्ञा भवति। न केवलं प्रकृतेः न वा केवलं प्रत्ययस्य पदसंज्ञा भवति।

कस्मिन्नपि शब्दे विद्यमानेषु स्वरेषु यः अन्तिमः स्वरः भवति, तस्मात् स्वरात् शब्दस्य अन्तिमवर्णं यावत् तत्स्वरसहितः समुदायः टिसंज्ञः भवति।

कस्यापि शब्दस्वरूपस्य अन्तिमवर्णात् पूर्ववर्ती, उपान्त्यः वर्णः उपधासंज्ञकः भवति ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः (१.४.५६) इति सूत्रात् प्रभृति अधिरीश्वरे (१.४.९७) इति सूत्रात् प्राक् मध्यपातिनां निपतसंज्ञा भवति। सत्त्वं द्रव्यम् भवति। द्रव्यभिन्नार्थे प्रयुक्ताः चादयः अपि निपातसंज्ञकाः भवन्ति। द्वाविंशतिः प्रादयः अपि निपाताः एव। क्रियया अन्वितार्थाः प्रादयः उपसर्गसंज्ञाः भवन्ति निपातसंज्ञाः च भवन्ति। क्रियया अन्वितार्थाः प्रादयः गतिसंज्ञाः भवन्ति निपातसंज्ञाः च भवन्ति। स्वरादयः निपाताः च अव्ययसंज्ञाः भवन्ति।

ईकारान्तः ऊकारन्तः च यः नित्यस्त्रीलिङ्गी शब्दः तस्य नदी संज्ञा यू स्त्र्याख्यौ नदी इति सूत्रेण कृता। अन्यानि अपि कानिचन सूत्राणि अष्टाध्याय्यां सन्ति यैः नदी संज्ञा क्रियते। ततः अवशिष्टानाम् इकारान्ताम् उकारान्तानाम् च शब्दानां घि संज्ञा भवति सखिशब्दं विहाय। घिसंज्ञा शेषो घ्यसखि इति सूत्रेण भवति।

यणः य व र ल एषां स्थाने इक् इ उ ऋ ऌ एते विधीयन्ते। विधानमपि सम्प्रसारणसंज्ञं भवति। विहिताः इ उ ऋ ऌ एते अपि सम्प्रसारणसंज्ञाः भवन्ति।

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् इति सूत्रेण प्रत्ययः यस्मात् क्रियते, तद् आदि यस्य, तत् शब्दस्वरूपम्, तस्मिन् प्रत्यये परे, अङ्गसंज्ञं भवति। यथा भू अ ति इति स्थिते अप्रत्यये भू इति अङ्गम्। तिप्रत्यये भू अ इति समुदायः हि अङ्गम् भवति।

व्याकरणस्य छात्रेण नूनं स्मर्तव्याः केचित् सुप्रसिद्धाः अधिकाराः अस्मिन् पाठे पट्टिकायाम् दत्ताः सन्ति।

योग्यतावर्धनम्

छात्रः स्वस्य योग्यतां वर्धयितुम् किं किं कर्तुं शक्नोति इति विषयकमेकं सुबोधं सुभाषितमस्ति -

काकचेष्टा बकध्यानं श्वाननिद्रा तथैव च।

अल्पाहारी ब्रह्मचारी विद्यार्थी पञ्चलक्षणम्॥

व्याख्या - काकस्य वायसस्य चेष्टा क्रिया काकचेष्टा। बकस्य ध्यानम् एकाग्रता बकध्यानम्। श्वानस्य कुक्कुरस्य निद्रा स्वापः श्वाननिद्रा तथा एव च। अल्पम् न्यूनम् आहरति सेवते भुङ्क्ते सः अल्पाहारी। ब्रह्मचर्यव्रतं चरति स ब्रह्मचारी। इति एतानि पञ्च विद्यार्थिनः छात्रस्य लक्षणानि लिङ्गानि चिह्नानि।

छात्रः कः इति प्रश्नस्य तात्पर्यमस्ति तस्य कानि लक्षणनानि सन्तीति। अस्मिन् सुभाषिते पञ्च लक्षणानि उक्तानि। तानि लक्षणानि यस्य स विद्यार्थी नान्यः। अतः एव छात्रेण एतानि लक्षणानि नित्यम् अभ्यासेन आत्मसात् कर्तव्यानि। तदा सः अध्ययनस्य उत्तमं फलं लब्धुं शक्नोति। योग्यः छात्रः भवेत्। अत्र एकैकं लक्षणम् अधः स्पष्टीक्रियते।

काकचेष्टा - काकः वायसः यथा सर्वदा चेष्टारतः भवति। कर्मणि निरतः भवति। आलस्यं न करोति। पुनः पुनः यतते। जनैः ताड्यते तथापि पुनः प्रवर्तते। अतः कर्मतत्परः काकः। यथा काकः आलस्यं त्यक्त्वा स्वस्य कर्मणि प्रवर्तते तथा छात्रेण आलस्यं हित्वा स्वस्य कर्म यद् अध्ययनं तस्मिन् प्रवृत्तिः कर्तव्या।

बकध्यानम् - बकः बलाका यथा ध्यानं करोति तथा ध्यानं विद्यार्थिना कर्तव्यम्। बकः जले स्थित्वा स्वभक्ष्यं ग्रहीतुम् शिला इव तिष्ठति। मत्साः अन्ये च जलचराः सन्देहमपि न कुर्वन्ति यत् अत्रायं बकः इति। परन्तु स्वभक्ष्यस्य निरीक्षणे रतः बकः समीपम् आगतं भक्ष्यम् अत्यन्तं निपुणतया गृह्णाति। बकः एकत्र स्थिरः सर्वत्र स्वलक्ष्ये भक्ष्ये एव दृष्टिं करोति। तद्वत् विद्यार्थी स्वस्य लक्ष्यम् अध्ययनम्, तस्मिन् सर्वत्र दृष्टिं कुर्यात्, अन्यत्र दृष्टिं नैव कुर्यात्। चित्तस्य विक्षेपस्य बहूनि कारणानि आयान्ति, परन्तु तानि सर्वाणि सुदूरीकृत्य अध्ययनैकपरायणः भवेत् छात्रः।

श्वाननिद्रा - श्वानः कुक्कुरः यथा निद्राति तथा निद्रा छात्रस्य स्यात्। अर्थात् सारमेयः निद्रितः चेदपि अल्पेन शब्देन ध्वनिना प्रबोधति। संकटात् च प्राणान् रक्षति। अत्यन्तं निद्रालुः न भवति सारमेयः। अधिकनिद्रा तमोगुणं वर्धयति। ज्ञानार्जनं कर्तव्यं चेत् सत्त्वगुणस्य आवश्यकता अस्ति। अतः सत्त्वगुणस्य उपार्जनं कथं स्यादिति अवश्यं चिन्तयेत् छात्रः। सत्त्वगुणं विना विद्याग्रहणं विद्याधारणं काले काले विद्याप्रयोगं कर्तुं न प्रभवति जनः। अत एव छात्रः अधिकनिद्रां त्यक्त्वा आरोग्यरक्षणाय यावती निद्रा युक्ता तावतीं निद्रामेव सेवेत।

अल्पाहारी - युक्तः परिमितः आहारः विद्यार्थिना कर्तव्यः। प्रति छात्रं आहारस्य परिमाणं भिन्नं भवितुम् अर्हति तथापि येन आहारेण निद्रा वर्धते, आलस्यं वर्धते, शरीरस्य स्थूलता वर्धते तथा आहारे आधिक्यं न कर्तव्यम्। आहारः शरीरं चित्तं च पोषयति। अतः आहारनियन्त्रणं मुख्यं भवति। न केवलम् अल्पः आहारः अपि तु आरोग्यवर्धकः रोगप्रतिकारक्षमतावर्धकः शक्तिवर्धकः बुद्धिवर्धकः मनसः चाञ्चल्यनिवारकः च स्यात्। यथा अत्युष्णम् अति कटुम् अति तीक्ष्णम् वा आहारं करोति चेत् मनः चञ्चलं तत्क्षणमेव भवति। अतः आहारस्य परिणामाः भवन्ति एव इति विचिन्त्य आहारनियन्त्रणम् विद्याध्ययनानुकूलम् अस्तु इति तात्पर्यम्।

ब्रह्मचारी - पुरा गुरुकुले उषित्वा भिक्षाम् आनीय विद्यार्जनं कुर्वन्ति स्म बटवः। रामः वशिष्ठाश्रमं गत्वा विद्योपार्जनं कृतवान् इति वयं सर्वे जानीमः एव। विद्यायाः ग्रहणाय धारणाय स्मरणाय च बुद्धिबलम् आवश्यकम्। एकाग्रता तीक्ष्णता च आवश्यकी। एतासां क्षमतानां वर्धनं ब्रह्मचर्यव्रतेन भवति इति परम्परा। वीर्यरक्षणम् मन्त्रजपः कामक्रोधादीनां परित्यागः, ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबोधः, दिवा निद्रायाः असेवनम्, राक्षसकालीनभोजनस्य त्यागः, आचार्यसेवा, देवसेवा इति नैके विषयाः ब्रह्मचर्यव्रते अन्तर्भवन्ति। ब्रह्मचर्यस्य पालनेन विद्यायाः कृते यत् बुद्धिवैभवम् आवश्यकम् तद् लभ्यते।

इत्थम् विद्यार्थिना किं किं कर्तव्यं येन विद्यायाः ग्रहणे धारणे स्मरणे प्रयोगे च पाटवं तस्य स्यात्, तस्य योग्यता येन वर्धेत तथा पञ्च उपायाः सविस्तरम् आलोचिताः। अत्यन्तं श्रद्धया एते उपायाः अवलम्बनीयाः छात्रेण। क्षणाभ्यन्तरे तु फलं न भवति। दीर्घकालम् इत्थम् उपासना आवश्यकी। तदा एव परिणामाः स्पष्टं प्रकटिताः भवन्ति।

अस्मिन् पाठे ये ये विषयाः आलोचिताः तेषु योग्यत्वं सम्पादयितुम् किं किं कर्तुं शक्यं तदत्र उच्यते।

- संस्कृतं यदा पठ्यते तदा तत्र गुणसंज्ञकवर्णान् वृद्धिसंज्ञकवर्णान् चिनुयात्।
- यत्र किमपि क्रियापदं प्रयुक्तं पठ्यते तदा तत्र धातुः कः, केन सूत्रेण तस्य धातुसंज्ञा भवतीति निर्णयं कुर्यात्।
- संस्कृताध्ययनकाले यत्र यत्र संयोगः लभ्यते तदा तस्य अवधारणं कुर्यात्।
- श्लोकेषु सुभाषितेषु लघुगुरुवर्णान् चिह्नितान् कुर्यात्।
- कोऽपि शब्दः लभ्यते चेत् स शब्दः पदं न वा निर्णीय तस्मिन् टि किम्, उपाधा का इति ज्ञानं सम्पादयेत्।
- संस्कृताध्ययने आगतानाम् निपातानाम् अव्ययानाम् उपसर्गाणां गतीनां च चयनं परिचयं च कृत्वा पृथक् तालिकां च कृत्वा तेषाम् अर्थं कोशतः लिखेत्। अपिच अन्यत्र प्रयोगं कुर्यात्।
- सूत्रस्य व्याख्यानस्य विशिष्टः क्रमः भवति। तस्य क्रमस्य अवलोकनं कुर्यात्। तेन क्रमेण अन्येषामपि सूत्राणां व्याख्यां कुर्यात्।
- पठितानि सूत्राणि अष्टाध्याय्याम् यत्र सन्ति तत् स्थलम् अष्टाध्याय्याम् उद्घाट्य कस्मात् सूत्रात् किम् पदम् अनुवर्तते, कः अधिकारः आयाति इति पश्येत्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. वृद्धिरादैच् इति सूत्रं व्याख्यात।

२. अदेङ् गुणः इति सूत्रं व्याख्यात।

३. परः सन्निकर्षः संहिता इति सूत्रं व्याख्यात।

४. हलोऽनन्तराः संयोगः इति सूत्रं व्याख्यात।

५. सुप्तिङन्तं पदम् इति सूत्रं व्याख्यात।

६. प्राग्रीश्वरान्निपाताः इति सूत्रं व्याख्यात।

७. उपसर्गाः क्रियायोगे इति सूत्रं व्याख्यात।

८. यू स्त्र्याख्यौ नदी इति सूत्रं व्याख्यात।

९. यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् इति सूत्रं व्याख्यात।

१०. स्तम्भयोः स्थितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत।

क-स्तम्भः	ख-स्तम्भः

१) इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे	क) गुरुसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
२) हलन्त्यम्	ख) ग्रहणकशास्त्रम्
३) न विभक्तौ तुस्माः	ग) अ ए औ एते गुणसंज्ञकाः
४) आदिरन्त्येन सहेता	घ) निपातसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
५) अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः	ङ) धातुपाठे पठितानां धातुसंज्ञा
६) वृद्धिरादैच्	च) धातुप्रकटनम्
७) अदेङ् गुणः	छ) इत्ससंज्ञाविधायकं सूत्रम्
८) दीर्घं च	ज) प्रत्याहारनिर्माणाय सूत्रम्
९) चादयोऽसत्त्वे	झ) आ ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञकाः
१०) भूवादयो धातवः	ञ) इत्संज्ञानिषेधसूत्रम्

११. स्तम्भयोः स्थितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत।

क-स्तम्भः	ख-स्तम्भः
१) सूत्रे विशेषणम्	क) दन्तोष्ठम्
२) सूत्रे तपरः	ख) तदन्तविधिः
३) सूत्रे अन्त्यः हल्	ग) परेण णकारेण
४) अविधीयमानः अण्	घ) कण्ठतालु
५) सूत्रे समानविभक्तिकं पदद्वयम्	ङ) कण्ठोष्ठम्
६) अण्	च) तदन्तस्य संज्ञा
७) इण्	छ) तत्कालस्य सवर्णस्य संज्ञा
८) वकारः	ज) सवर्णस्य संज्ञा
९) एकारः	झ) पूर्वेण णकारेण
१०) ओ	ञ) इत्संज्ञा

१२. स्तम्भयोः स्थितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत।

क-स्तम्भः	ख-स्तम्भः
१) चादयः	क) अवसानम्

२) यणः इक्	ख) संयोगः
३) क्रियान्वितः प्रादिः	ग) संहिता
४) स्वरादि	घ) लोपः
५) अव्यवहितं हल्द्वयम्	ङ) तदादिविधिः
६) तिङन्तम्	च) निपात इति संज्ञा
७) अव्यवहितम् अच्-द्वयम्	छ) सम्पसारणम्
८) वर्णोच्चारणाभावः	ज) अव्ययम्
९) प्रसक्तस्य उच्चारणाभावः	झ) पदम्
१०) सूत्रे सप्तम्यन्तं पदद्वयम्	ञ) उपसर्गः

स्तम्भप्रश्नानाम् सूचकोत्तराणि -

१०) १)-च), २)-छ), ३)-ञ), ४)-ज), ५)-ख), ६)-झ), ७)-ग), ८)-क), ९)-घ), १०)-ङ)

११) १)-ज), २)-ङ), ३)-छ), ४)-झ), ५)-ञ), ६)-क), ७)-ख), ८)-घ), ९)-च), १०)-ग)

१२) १)-च), २)-छ), ३)-ञ), ४)-ज), ५)-ख), ६)-झ), ७)-ग), ८)-क), ९)-घ), १०)-ङ)

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. आ ऐ औ।

२. अ ए ओ।

३. भूवादयो धातवः।

४. सनाद्यन्ता धातवः।

५. १)

६. २)

७. १)

८. १)

उत्तराणि-२

९. वर्णानाम् उच्चारणाभावः अवसानसंज्ञकः भवति।

१०. द्वयोः वर्णयोः मध्ये अर्धमात्राकालिकव्यवधानं यदि भवति तर्हि स सन्निकर्षः संहिता इत्युच्यते।

११. भवति।

१२. द्वौ।

१३. न।

१४. नमो नारायणाय इति मन्त्रे न् अ (लघु) म् ओ (गुरु) न् आ (गुरु) र् आ (गुरु) य् अ (लघु) ण् आ (गुरु) य् अ (लघु)।

१५. गुरु।

१६. २)

१७. ४)

१८. २)

१९. २)

२०. ४)

२१. ३)

२२. १)

उत्तराणि-३

२३. अपृक्तः।

२४. सुबन्तं तिङन्तं च।

२५. द्वन्द्वसमासस्य अन्ते विद्यमानम् द्वन्द्वसमासस्य अनङ्गभूतम् पदम् द्वन्द्वसमासे विद्यमानैः पदैः प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते, अन्वेति इति।

२६. द्विविधम् पदम्। सुबन्तं तिङन्तं चेति।

२७. आम्।

२८. य् ।

२९. प्राग्रीश्वरान्निपाताः (१.४.५६) इति सूत्रात् प्रभृति अधिरीश्वरे (१.४.९७) इति सूत्रात् प्राक् मध्यपातिनां निपतसंज्ञा भवति।

३०. ४)

३१. २)

३२. ३)

उत्तराणि-४

३३. प्राग्रीश्वरान्निपाताः इति सूत्रात् प्रभृति अधिरीश्वरे इति सूत्रात् प्राक् मध्यपातिनां निपातसंज्ञा भवति।

३४. सत्त्वं द्रव्यम् भवति। यथा मृद् मरुद् जलम् वह्निः इत्यादिकं द्रव्यम्।

३५. प्रादयः द्वाविंशतिः। ते च - प्र। परा। अप। सम्। अनु। अव। निस्। निर्। दुस्। दुर्। वि। आङ्। नि। अधि। अपि। अति। सु। उत्। अभि। प्रति। परि। उप।

३६. क्रियया अन्विताार्थाः प्रादयः उपसर्गसंज्ञाः भवन्ति।

३७. क्रियया अन्विताार्थाः प्रादयः गतिसंज्ञाः भवन्ति।

३८. स्वरादयः निपाताः च अव्ययसंज्ञाः भवन्ति।

३९. न।

४०. ४)

४१. १)

४२. ३)

४३. १)

४४. ३)

उत्तराणि-५

४५. ईदूदन्तयोः नित्यस्त्रीलिङ्गयोः नदी इति संज्ञा।

४६. न।

४७. सम्प्रसारणम्।

४८. यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्।

४९. ई च गणः (७.४.९७) इति सप्तमाध्यायस्य अन्तिमसूत्रं यावत् पञ्चसु पादेषु व्याप्नोति।

५०. निष्प्रवाणिश्च (५.४.१६०) इति पञ्चमाध्यायस्य अन्तिमसूत्रं यावत् त्रयाणाम् अध्यायानाम् द्वादशसु पादेषु व्याप्तः।

५१. १), ५२. १), ५३. ३), ५४. १), ५५) ३)

।।इति चतुर्थः पाठः।।